

Акимханов Аскар Болатбековичтің

Әбу Мансур әл-Матуридидің иман мәселелеріне қатысты ұстанымы («Китәб әт-тә’уиләт» атты еңбегі негізінде) тақырыбында

«6D021500 – Исламтану» мамандығы бойынша Философия докторы (Ph.D.)
ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының

АННОТАЦИЯСЫ

Диссертациялық жұмыстың жалпы сипаттамасы. Диссертациялық жұмыста Орталық Азия мұсылмандарының діни дүниетанымының ғылыми-идеологиялық платформасы болған ханафи мазхабы сенім мектебінің негізін қалаған ортаазиялық ғұлама Әбу Мансур әл-Матуридидің «иман» теориясы және «иман» мәселелеріне қатысты ұстанымы мен тұжырымдары сараланады. Ғылыми зерттеу имам Матуридидің «Китәб/Китаб әт-тә’уиләт» атты еңбегі негізінде жасалынды.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Тәуелсіздікке қол жеткізіп, өзге елдермен тереземіз теңескелі төл мәдениетімізді қайта жаңғыртып, тамырын тереңнен тартқан төл тарихымызды өзіміз зерттеп, жазуға зор мүмкіндік туды. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың бастамасымен қолға алынған «Мәдени мұра» бағдарламасы, сондай-ақ «Қазақстан-2030» және «Қазақстан-2050» стратегиялық бағдарламалары аясында ұмыт болған тарихымызды, ата дініміз бен төл мәдениетімізді қайта жаңғырту күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің біріне айналды. Осыған орай, ислам өркениеті мен ғылымына және сунниттік бағыттағы дәстүрлі дін концепциясының қалыптасуына негіз болған ханафи-матуридилік ілімнің қалыптасып, дамуына елеулі үлес қосқан Орталық Азия және Қазақ жерінен шыққан классик ғалымдардың ғылыми мұраларын жан-жақты саралап зерттеу әрі жарыққа шығарып, кеңінен насихаттау отандық дінтану және исламтану салалары үшін өзекті мәселе болып отыр. Бұл бәрінен бұрын, елімізде ұлтымызға тән діни дүниетаным негізінде бірыңғай діни идеология қалыптастыру үшін қажет. Елімізде бірыңғай діни идеологияның жоқтығынан фундаменталистік, экстремистік сипаттағы әр түрлі келімсек діни идеологиялар мен деструктивті ағымдарға тиісті деңгейде төтеп бере алмай отырғанымыз ащы да болса шындық. Бұл тығырықтан шығар жол біреу-ақ. Ол сан ғасырлар бойы қалыптасқан, ханафи-матуридилік ілімге негізделген діни дүниетанымымыз бен діни дәстүрімізді қайта жаңғырту. Ал тамыры тереңде жатқан дәстүрлі дінімізді қайта жаңғыртып, оны мемлекетіміздің бірыңғай діни идеологиясының платформасына айналдырудың басты інструменттері/қайнаркөздері ортаазиялық ханафи-матуриди ғалымдарының ғылыми мұралары болып табылады.

Қазақстан Республикасының «Діни қызмет және діни бірлестіктер» туралы заңында исламдағы ханафи мазхабының халқымыздың мәдениетінің

дамуы мен рухани өміріндегі тарихи рөлі ерекше аталған. Қазақстан мұсылмандары діни басқармасы бекіткен Қазақстан мұсылмандарының тұғырнамасында: «ҚМДБ Ислам дінінің сунниттік бағытын, оның ішінде имам Әбу Ханифа мазхабын ұстанады. Сенім, иман мәселелерінде имам Матуриди ақидалық мектебінің жолын ұстанады» деп еліміздегі ханафи мазхабы мен матуриди сенім мектебінің статусы анық көрсетілген. Өйткені ханафи-матуридилік ілім қазақ халқының дәстүрлі діни дүниетанымының мәйегі болып табылады. Сонымен қатар қазақ халқының діннің өзегі болған «иман» ұғымын пайымдауы да ханафи-матуридилік ілімдегі «иман» теориясы негізінде жүзеге асқан.

Дегенмен еліміз егемендікке қол жеткізген соңғы жиырма бес жылда елімізде белең алған келімсек діни идеологиялар мен деструктивті ағымдар өкілдері, өткен ғасырдағы жетпіс жылдық атеизм идеологиясының салдарынан діни дүниетанымы мен дәстүрлі дінге негізделген салт-санасынан қол үзіп қалған халықтың, әсіресе жас буынның рухани ізденісін, діни-психологиялық әлсіздігін, діни сауатының төмендігін пайдаланып, отау ішінен отау тігіп, ел ішінде діни алауыздық туғызып отыр. Елімізге дендеп кірген, діни санасы мен ұстанымдары қазақ халқының діни дүниетанымына түбегейлі қайшы келетін деструктивті ағымдар өкілдері қазақ халқының дін мен дәстүр синтезіне негізделген діни дүниетанымын, салт-санасы мен әдет-ғұрыптарын мансұқтап, теріске шығарады. Тіпті, олардың діни төзімсіздік танытып, әртүрлі экстремистік, лаңкестік әрекеттерге барып жатқанына да куә болудамыз. Тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдары мемлекетіміз ұстанған «ар-ождан бостандығы» принципіне негізделген діни сенім-нанымдарға қатысты ашық әрі жұмсақ саясаттың нәтижесінде, елімізде белең алған, діни экстремизмге бастайтын келімсек діни идеологиялар мен деструктивті ағымдардың қоғамдағы ықпалын әлсіретіп, алдын алудың бірден бір жолы – дін мен дәстүр сабақтастығының мәнін ашып, ата-бабамыздан мұра болып қалған дәстүрлі исламды кеңінен насихаттау және дәстүрлі діни дүниетанымымыздың ғылыми-идеологиялық платформасы болған ханафи-матуридилік ілімді қайта жаңғырту, Орталық Азия, соның ішінде Қазақ жерінен шыққан ханафи-матуриди ғалымдарының ғылыми мұраларын жан-жақты зерттеп, ғылыми айналымға енгізіп, кеңінен насихаттау болып табылады.

Қазақ жерінде бұрын-соңды діни алауыздықтың орын алмағанына төл тарихымыз куә. Діни сенім-наным мәселесінде алауыздық орын алған елде саяси-әлеуметтік тұрақтылықтың болмасы анық. Сондықтан елімізде ата-бабаларымыз ұстанған дәстүрлі ислам принциптеріне негізделген бірыңғай діни идеология қалыптастыру кезек күттірмейтін маңызды мәселе. Осыған орай, ханафи мазхабының сенім/теология мектебінің негізін қалап, Орталық Азия елдерінің, соның ішінде қазақ халқының дәстүрлі діни дүниетанымының қалыптасуына ерекше ықпал еткен ханафи мазхабының біртуар ғалымы Әбу Мансур әл-Матуридидің діни дүниетанымын, оның ішінде «иман» теориясы мен «иман» мәселелеріне қатысты ұстанымын

(«Китаб әт-тә’уиләт» атты еңбегі негізінде) саралаудың маңызы зор, әрі бұл бүгінгі таңға дейін әлемде және Қазақстанда толыққанды зерттелмеген тың тақырып болып табылады.

Ғылыми диссертацияның мақсаты мен міндеттері. Зерттеу жұмысымыздың басты мақсаты – ханафи мазхабы сенім мектебінің негізін қалап, теология/кәләм және тәпсір ілімі бойынша құнды еңбектер қалдырған Әбу Мансур әл-Матуридидің «иман» теориясын, «иман» мәселелеріне қатысты теологиялық тұжырымдары мен тезистерін айқындау арқылы оның діни дүниетанымын пайымдау. Осы мақсатта төмендегідей міндеттерді шешу көзделеді:

- Матуриди ілімінің Орталық Азия мұсылмандарына тән дәстүрлі діни дүниетанымның ғылыми-идеологиялық платформасы болып қалыптасуының тарихи алғышарттарын анықтау;

- Имам Ағзам Әбу Ханифа мен имам Матуридидің теологиялық тезистері мен ұстанымдарының сабақтастығын аңдату;

- Бүгінгі таңдағы Қазақ елінің дәстүрлі діни идеологиясын қайта қалыптастырудағы аталмыш ілімнің маңызы мен рөлін аңдату;

- Матуридидің діндегі ең өзекті мәселе – «иман» теориясына қатысты тұжырымдарын пайымдау арқылы, Орталық Азия халықтарының, оның ішінде Қазақ елінің ғасырлар бойы ұстанып келген діни наным-сенімінің берік тұғыры болған дәстүрлі діни платформаның маңыздылығын аңдату;

- Матуридидің «Китаб әт-тә’уиләт» атты еңбегіндегі «иман» ұғымына және «иман» мәселелеріне теологиялық талдау жасау негізінде «Китаб ат-таухид» атты еңбектің Матуридиге тиесілі екенін дәйектеу (атрибуция);

- Матуриди ілімінің ерекшелігін айқындау мақсатында, имам Матуридидің және онымен замандас болған Самарқан мектебі өкілдерінің «иман» ұғымының мәні мен ақиқаты (хақиқат әл-имән) және «иман» мәселелері бойынша алға тартқан теологиялық тұжырымдарына компаративистикалық талдау жасау. Нақты айтқанда, Самарқан мектебі өкілдерінің ішінен төрт ғалымның еңбектерін негізге алдық. Олар:

- әл-Хаким ас-Самарқандидің «әс-Сәуәд әл-а‘зам» және «Рисәлә фи әл-имән жуз’ун мин әл-‘амал әм лә, мураккаб әм лә» атты трактаттары

- Әбу Бәкр әл-‘Ийадидің «‘Ашр мәсә’ил мин асл әд-дин/әл-Мәсә’ил әл-‘ашр әл-‘ийадия» атты он қағидасы

- Әбу-л-Хасан ар-Рустуфағнидің «Фауа’ид ар-Рустуфағни» атты еңбегі

- Әбу Сәләмә ас-Самарқандидің «Жумал усул әд-дин» атты еңбегі.

- Имам Матуридидің Құран тәпсірі негізінде «иман» ұғымына және аталмыш ұғымды пайымдау ерекшелігінен туындайтын «иман» мәселелеріне қатысты алға тартқан ғылыми тұжырымдарын анықтау және олардың исламдағы дәстүрлі дін концепциясының қалыптасуына ықпалын пайымдау;

- Имам Матуридидің «Китаб әт-тә’уиләт» атты еңбегі негізінде, оның «иман» теориясын пайымдап, «иман» мәселелеріне қатысты тұжырымдарын арнайы тақырыптар күйінде жан-жақты талдап, саралау.

Ғылыми жұмыстың жаңалығы.

- Дәстүрлі дін концепциясының ғылыми-идеологиялық платформасына айналған Матуриди ілімінің эволюциясының, нақтырақ айтқанда, аталмыш ілімнің ханафи мазхабының сенім мектебіне айналуының ең басты тарихи алғышарттары анықталды. Нақтырақ айтқанда, Қараханиттердің кезеңінде мемлекеттің діни-идеологиялық саясаты негізінде Матуриди ілімінің қайта жаңғыртылғандығы тарихи, археологиялық тың деректерге жүгініле отырып анықталды;

- Матуридидің «иман» ұғымының түпкі мәніне және аталған ұғымды пайымдаудан туындайтын өзге «иман» мәселелеріне қатысты тұжырымдары мен тезистеріне компаративистикалық талдау жасау арқылы «Китаб эт-тә'уиләт» және «Китаб ат-таухид» атты еңбектеріне атрибуция жасалды. Аtribuция нәтижесінде аталған қос еңбектің Матуридиге тиесілі екендігі дәйектелді;

- Имам Матуридидің «иман» теориясына толыққанды баға беріп, оның «иман» мәселелеріне қатысты тұжырымдарының ерекшелігін айқындау мақсатында, Матуридидің және онымен замандас болған бірқатар самарқандық ханафи ғалымдарының «иман» ұғымының мәні мен ақиқаты (хақиқат әл-имән) және «иман» мәселелері бойынша алға тартқан теологиялық тұжырымдары мен тезистеріне компаративистикалық талдау жасалды. Талдау имам Матуридидің еңбектері мен әл-Хаким ас-Самарқанди, Әбу Бәкр әл-‘Ийади, Әбу-л-Хасан ар-Рустуфағни және Әбу Сәләмә ас-Самарқанди сынды Самарқан мектебінің маңдайалды өкілдерінің теологиялық трактаттары негізінде жасалды;

- Ханафи мазхабы сенім мектебінің негізін қалаған Әбу Мансур әл-Матуридидің (діннің негізі болған) «иман» ұғымына және аталмыш ұғымды пайымдау ерекшелігінен туындаған «иман» мәселелері бойынша теологиялық тұжырымдары мен тезистері «Китаб эт-тә'уиләт» атты еңбегі негізінде, жеке-жеке тақырыптарға бөлініп, жан-жақты сараланды;

- Матуридидің діндегі ең өзекті мәселе «иман» теориясы бойынша тұжырымдарын пайымдау арқылы Орталық Азия халықтарының, соның ішінде Қазақ елінің ғасырлар бойы ұстанып келген дәстүрлі діни дүниетанымының маңызы аңдатылды.

Зерттеудің нысаны мен пәні. Зерттеу нысаны – Әбу Мансур әл-Матуридидің «иман» теориясы және «иман» мәселелеріне қатысты ұстанымы. Зерттеу пәні – имам Матуридидің «Китаб эт-тә'уиләт» атты еңбегіндегі «иман» мәселелеріне қатысты теологиялық тұжырымдар мен тезистер.

Зерттеудің ғылыми әдістері мен тәсілдері. Зерттеу жұмысы барысында негізінен тарихи-салыстырмалы және семантикалық-этимологиялық талдау, контекстуалдық талдау, герменевтикалық әдіс, теологиялық компаративистикалық әдіс, теологиялық талдау, саралау, жіктеу, сипаттау, түйіндеу сынды ғылыми әдіс-тәсілдер қолданылды.

Зерттеу жұмысының теориялық және ғылыми-тәжірибелік маңызы. Бұл зерттеу жұмысы нәтижесінде алынған теориялық қорытындылар мен

теологиялық тұжырымдар Әбу Мансур әл-Матуридидің діни дүниетанымын, оның ішінде, «иман» теориясын пайымдап, айқындауға көмектеседі. Зерттеудің негізгі ой-тұжырымдары мен қорытындылары қоғамдағы діни сана, діни бірегейлік және діни ахуал мәселелеріне қатысты ғылыми ізденістерді жетілдіруге негіз бола алады.

Бүгінгі таңдағы жалпы әлемдегі және Орталық Азия аймағындағы діни ахуалға байланысты, Қазақстанда қазақ халқының діни дүниетанымына және салт-санасына сай дәстүрлі дін концепциясын қайта жаңғырту үрдісінде (Матуриди ілімі, нақтырақ айтқанда, оның «иман» теориясы негізінде жазылған) бұл диссертация үлкен мәнге ие болмақ.

Бүгінгі таңда Қазақстанда және жалпы Орталық Азия аймағында белең алған дәстүрлі діни дүниетанымымызға түбегейлі қайшы келетін діни радикализм және экстремизмнің ғылыми тұрғыдан алдын алу мақсатында, аймақтағы халықтардың сан ғасырлар бойы қалыптасқан діни дүниетанымын аңдатуда бұл еңбек маңызды дереккөздердің бірі болмақ.

Зерттеу жұмысы Орталық Азия халықтарының, соның ішінде Қазақ елінің ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі діни дүниетанымын қайта жаңғыртуға елеулі үлес қосады, сондай-ақ Орталық Азия халықтарының тарихын, діни мен ділін зерттеуге бағытталған ғылыми зерттеулерге дереккөз болады.

Диссертация жұмысының тұжырымдары мен ғылыми нәтижелерін исламтану, дінтану мамандықтары бойынша орта-кәсіптік және жоғары білім беретін оқу орындарында (ҚМДБ медреселерінде, университеттерде), діни ғылымдарды зерттеумен айналысатын ғылыми орталықтарда, діни радикализм мен экстремизмнің алдын алу бағытында жұмыс істейтін ғылыми институттар мен орталықтарда материал/дереккөз немесе оқу құралы ретінде пайдалануға болады.

Зерттеу жұмысының жариялануы мен сыннан өтуі (апробация). Диссертациялық жұмыстың негізгі нәтижелері мен қорытындылары отандық және шетелдік ғылыми басылымдарда барлығы 9 ғылыми мақала түрінде жарық көрді. Оның ішінде 1 мақала Скопус (Scopus) мәліметтер базасында, 1 мақала – шетелдік басылымдарда, 4 мақала – халықаралық конференцияларда, 3 мақала – ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті бекіткен тізімге енетін журналдарда жарияланды.

Диссертациялық жұмыстың құрылымы. Диссертациялық жұмыстың құрылымы зерттеу жұмысының мақсаты мен міндеттеріне сай кіріспеден, негізгі 3 тараудан, (бірінші тарау 4 тараушадан, екінші тарау 3 тараушадан, үшінші тарау 3 тараушадан, барлығы) 10 тараушадан, қорытындыдан, пайдаланылған әдебиеттер тізімінен және қосымшалардан тұрады. Жалпы көлемі – 200 бет.